

Jacek Wiewiorowski*

Uniwersytet Gdański

ZAKAZ RETROAKCJI OKREŚLONY W ART. 3 K.C. W ŚWIETLE EUROPEJSKIEJ TRADYCJI PRAWNEJ¹

W polskim piśmiennictwie cywilistycznym powszechnie występuje odwołanie do łacińskiej paremii *lex retro non agit* (ustawa nie działa wstecz) wobec art. 3 k.c. z 1964 r.: „Ustawa nie ma mocy wstecznej, chyba że to wynika z jej brzmienia lub celu”².

* jacek.wiewiorowski@prawo.ug.edu.pl

¹ W tekście wykorzystano częściowo treści zaprezentowane wcześniej w: J. Wiewiorowski, *Zakaz retroakcji – historyczny klucz o intertemporalności* [w:] *Problematyka intertemporalna w prawie. Zagadnienia podstawowe. Rozstrzygnięcia intertemporalne. Geneza i funkcje*, red. J. Mikołajewicz, Warszawa 2015, s. 19–41 (= [z modyfikacjami] *Prohibition of retroactive law – a historical key to intertemporal law* [w:] *The Intertemporal Problems in Law*, eds. J. Mikołajewicz, W. Szafranski, A. Godek, Poznań 2017, s. 25–54). W tekście zastosowano następujące skróty: C. – *Codex Iustinianus* [w:] *Corpus iuris civilis*, t. 2, red. P. Krueger, Berolini 1954; CPH – *Czasopismo Prawno-Historyczne*; C.Th. – *Codex Theodosianus*, ed. *Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes*, t. 1–2, eds. T. Mommsen, P.M. Meyer, Berolini 1954; D. – *Digesta Iustiniani* [w:] *Corpus iuris civilis*, t. 1, eds. T. Mommsen, P. Krueger, Berolini 1954; k.c. – ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – *Kodeks cywilny* (tekst jedn.: Dz. U. z 2017 r., poz. 459, ze zm.); NDI, vol. 2 – *Novissimo digesto italiano*, ed. A. Azara, Vol. 2, Torino 1974; Czasopisma cytowano według *L'Année Philologique*. Dostęp do wszystkich stron internetowych przywoływanych w niniejszym artykule: 24.09.2017. Konsultacja tłumaczeń z jęz. łac. dr hab. Anna Kotłowska (Instytut Historii UAM w Poznaniu).

² Por. np. S. Grzybowski [w:] *System prawa prywatnego. Prawo cywilne – część ogólna*, red. S. Grzybowski, t. 1, Warszawa 1985, s. 138–148; T. Pietrzykowski, *Obowiązki i stosowanie prawa cywilnego w czasie. Problemy intertemporalne* [w:] *System prawa prywatnego. Prawo cywilne – część ogólna*, t. 1, red. M. Saffjan, Warszawa 2012², s. 697–774, zwłaszcza s. 760–761; T. Sokołowski [w:] *Kodeks cywilny, Część ogólna*, red. R. Kidyba, Warszawa 2012², s. 23–40; K. Osajda [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. K. Osajda, t. 1, Warszawa 2013, s. 5–34, zwłaszcza s. 9–10, 13, 33; P. Sobolewski [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. K. Osajda, s. 289–295; S. Dmowski (aktualizacja R. Traskowski) [w:] *Kodeks cywilny. Część ogólna*, red. J. Gudowski, Warszawa 2014, s. 38–46; M. Pyziak-Szafnicka [w:] *Kodeks cywilny. Część ogólna*, red. nauk. M. Pyziak-Szafnicka, P. Książak, Warszawa 2014², s. 57–69; P. Machnikowski [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. E. Gniewek, P. Machnikowski, Warszawa 2016⁷, s. 9–14. Wszystkie wymienione prace odsyłają również do dalszej literatury, zob. np.: W. Chojnowski, *Niektóre aspekty zasady lex retro non agit w kodeksie cywilnym*, „Palestra” 1968, z. 1 (121), s. 33–38; A. Spotowski, *Zasada lex retro non agit (geneza, uzasadnienie, zasięg)*, „Palestra” 1985, z. 9 (333), s. 8–17; S. Wojtczak, *Kilka uwag o aksjologicznym aspekcie zasady lex retro non agit* [w:] *Zmiany społeczne a zmiany w prawie. Aksjologia, konstytucja, inte-*

Mniej znany jest fakt, że powiedzenie to funkcjonuje przede wszystkim w polskiej tradycji prawniczej³. W oparciu o rozstrzygnięcia zawarte w źródłach rzymskich paremia *lex retro non agit* została sformułowana przez profesora Stanisława Wróblewskiego w 1916 r., stając się najpopularniejszą paremią łacińską stosowaną w orzecznictwie i doktrynie polskiej⁴.

Korzenie zakazu retrakcji są bowiem wyprowadzane w prawoznawstwie europejskim z tradycji romanistycznej, jako iż w stosunku do przedrzymskich dziejów prawa istnienie problematyki retroakcji jest dyskusyjne⁵. Systematycz-

gracja europejska, red. L. Leszczyński, Lubin 1999, s. 223–235; J. Mikołajewicz, *Prawo intetemporalne. Zagadnienia teoretycznoprawne*, Poznań 2000, passim; J. Nowacki, *Pewność prawa a zasada „lex retro non agit”* [w:] tegoż, *Studia z teorii prawa*, Kraków 2003, s. 85–105; T. Pietrzykowski, *Wsteczne działanie prawa i jego zakaz*, Zakamycze 2004, zwłaszcza s. 195–306; *Prawo intertemporalne w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego i Sądu Najwyższego*, red. E. Łętowska i in., Warszawa 2008, passim; K. Ślebzak, *Ochrona emerytalnych praw nabytych*, Warszawa 2009, s. 42 i nn.; K. Mularski, A. Olejniczak, *Prawo intertemporalne z perspektywy nauki prawa cywilnego* [w:] *Problematyka intertemporalna...*, s. 401–471, zwłaszcza s. 435–444. Podsumowanie polskich doświadczeń w zakresie realizacji zasady retroaktywności w ostatnich dekadach przedstawiła ostatnio w formie publicystycznej E. Łętowska, pierwszy Rzecznik Praw Obywatelskich: *Rzeźbienie państwa prawa. 20 lat później*, Ewa Łętowska w rozmowie z Krzysztofem Sobczakiem, Warszawa 2012, s. 286–308.

³ Paremia ta jest znana też czeskiej nauce prawa, zob. P. Vojtř, *Právní pojem retroaktivity* [w:] *Sborník z konference Dny práva – 2008 – Days of law*, Brno 2008, s. 1342–1376, <http://www.law.muni.cz/edicni/dp08/index.html>), z dalszą literaturą.

⁴ S. Wróblewski, *Zarys wykładu prawa rzymskiego. Historia stosunków wewnętrznych Rzymu i źródeł prawa. Losy prawa rzymskiego po śmierci Justyniana. Nauki ogólne rzymskiego prawa prywatnego*, Kraków 1916, s. 222; szerzej zob. W. Wołodkiewicz, *Lex retro non agit – sformułowanie w polskiej praktyce prawnej* [w:] tegoż, *Europa i prawo rzymskie. Szkice z historii europejskiej kultury prawnej*, Warszawa 2009, s. 401–438 (= *Lex retro non agit. un brocardo nella giurisprudenza polacca* [w:] *Iuris vincula. Studi in onore di Mario Talamana*, Vol. 8, Napoli 2002, s. 465–477); tenże, *Retroaktywność prawa* [w:] tegoż, *Europa i prawo rzymskie...*, s. 439–444. Szczegółowe zestawienie wykorzystywania paremii w orzecznictwie sądów polskich prof. Witold Wołodkiewicz zebrał w wcześniejszej wersji, pierwszej z wcześniej cytowanych prac, zob. W. Wołodkiewicz, *Lex retro non agit* [w:] *Łacińskie paremie w europejskiej kulturze prawnej i orzecznictwie sądów polskich*, red. W. Wołodkiewicz, J. Krzynówek, Warszawa 2001, zwłaszcza s. 172–192. O Stanisławie Wróblewskim zob. A. Pieniążek-Brzostowska, *O Stanisławie Wróblewskim – romaniście* [w:] *Toruńskie studia polsko-włoskie. V*, red. Z. Witkowski, C. Bronowski, Toruń 2009, s. 11–20; K. Pol, *Poczet prawników polskich XIX–XX w.*, przejrzał i uzupełnił A. Redzik, Warszawa 2011², s. 752–769, z dalszą literaturą.

⁵ Nie sposób przeprowadzić ciągłej linii rozwojowej od tradycyjnego pojęcia nieretroakcji, wykluczającej niemal ingerencję nowego prawa, do jej znacznie zawężonego pojęcia współczesnego, zob. C.F. Gabba, *Teoria della retroattività delle leggi*, Vol. 1, Pisa 1868, s. 38–42; F. Affolter, *Geschichte des intertemporalen Privatrechts*, Leipzig 1902, s. 19–114; P. Roubier, *Le droit transitoire (Conflits des lois dans le temps)*, Paris 1960², s. 30–40 (pierwsze wydanie – dwutomowe – ukazało się pt. *Les conflits de lois dans le temps [théorie dite de la non-rétroactivité des lois]*, Paris 1929–1933); F. Schulz, *Principles of Roman Law*, Oxford 1936, s. 230–231; B.M. Frison, *The Retroactivity of Law. An Historical Synopsis and Commentary*, Washington 1946, zwłaszcza s. 29–33; Th. Markey, *Appunti sul problema della retroattività delle norme giuridiche nel diritto romano*, BIDR 1948, Vol. 12–13, s. 241–271; P. Level, *Essai sur les conflits de lois dans le temps: contribution a la theorie generale du droit transitoire*, Paris 1959, s. 21–22; M. Sośniak, *Konflikty w czasie norm cywilnoprawnych*, Kraków 1962, zwłaszcza s. 34–39, 58; G. Brogini, *La retroattività delle lege nella prospettiva romanistica*, SDHI 1966, Vol. 32, s. 1–62, zwłaszcza s. 14 i nn.; M. Avenarius, *Savignys Lehre vom intertemporalen Privatrecht*, Göttingen 1993, s. 17–21. Przegląd rodzajów zastosowania zasady *lex retro non agit* w różnych systemach prawnych zob. też w piśmiennictwie polskim: J. Nowacki, *Pewność prawa...*, s. 90–96; A. Spotowski, *Zasada lex retro non agit...* (zwłaszcza w kontekście prawa karnego

ne i kompleksowe poglądy na temat treści zakazu retroakcji przekraczające horyzont wytyczony przez tradycję romanistyczną kształtowały się stopniowo dopiero od drugiej połowy XVIII w., zwłaszcza od schyłku tego stulecia, wraz z dominacją prawa stanowionego wśród źródeł powstania prawa⁶. Dyskusyjne przeciwstawienie „praw nabytych” prawom określonym ustawami w cywilistyce przyjęto zaś w ramach dyskusji nad kwestiami intertemporalnymi w drugiej połowie XVIII w. i precyzyjniej w wieku XIX⁷.

W niniejszym tekście chciałbym uzasadnić poprawność od strony historyczno-prawnej *communis opinio* współczesnej polskiej doktryny cywilistycznej, iż pojęcie ‘ustawa’ w rozumieniu art. 3 k.c. oznacza wszelkie akty normatywne z zakresu prawa cywilnego o randze ustawowej; nie są ustawą w rozumieniu art. 3 k.c. i nie podlegają temu przepisowi wzorce umowne. Osobno, za pomocą argumentu historycznego, odniosę się krótko do dyskutowanej współcześnie kwestii niekonstytucyjności art. 3 k.c. w części dotyczącej retroakcji „wynikającej z celu ustawy”, gdyż jak podnosi się niekiedy w tym zakresie, jest on sprzeczny z wymaganiami i standardami państwa prawa⁸. Zdaję sobie przy tym oczywiście sprawę z tego, że argument historyczny ma współcześnie jedynie charakter pomocniczy i powinien być wiązany bezwzględnie z innymi rodzajami argumentacji prawniczej⁹.

W piśmiennictwie współczesnym dominuje pogląd o utrwaleniu zakazu retroakcji prawa stanowionego w tradycji rzymskiej co najmniej od czasów późnej Re-

od XIX w.); W. Wołodkiewicz, *Europa i prawo rzymskie...*, s. 439–444; K. Ślęzak, *Ochrona...*, s. 148–153; por. też o retroakcji na gruncie prawa anglo-amerykańskiego, występującej w postaci zakazu *ex post facto law* w prawie karnym; zob. E.E. Smead, *The Rule against Retroactive Legislation: A Basic Principle of Jurisprudence*, „Minnesota Law Review” 1935–1936, Vol. 20, s. 775–797; A. Berger, *Ex post facto in Roman Sources and a Post facto laws in modern Juristic Terminology*, „Seminar” 1949, Vol. 7, zwłaszcza s. 65–68; K.S. Gallant, *Ex post facto laws* [w:] *The Oxford Companion to American Law*, eds. K.L. Hall et al., Oxford 2002, s. 286–287; B. Juratowitch, *Retroactivity and the Common Law*, Oxford 2008, s. 28–29.

⁶ Przykładowo zasady *nullum crimen, nulla poena sine praevia lege poenali* sformułował po raz pierwszy Paul Johann Anselm von Feuerbach, ale tkwią one w dorobku oświecenia; zob. P.J.A. von Feuerbach, *Lehrbuch des gemeinen in Deutschland geltenden Peinlichen Rechts*, Giessen 1801, s. 20; zob. też *The Constitution of the United States of America*, <http://www.gpo.gov/fdsys/pkg/GPO-CONAN-1992/html/GPO-CONAN-1992-6.htm>: „Art. 1 Section 9: [...] No Bill of Attainder or ex post facto Law shall be passed. [...]”; *Déclaration des Droits de l’Homme et du Citoyen de 1789*, <http://www.conseil-constitutionnel.fr/>: „Art. 5. La Loi n’a le droit de défendre que les actions nuisibles à la Société. Tout ce qui n’est pas défendu par la Loi ne peut être empêché, et nul ne peut être contraint à faire ce qu’elle n’ordonne pas. [i] Art. 8. La Loi ne doit établir que des peines strictement et évidemment nécessaires, et nul ne peut être puni qu’en vertu d’une Loi établie et promulguée antérieurement au délit, et légalement appliquée”; por. też M. Avenarius, *Savignys Lehre...*, s. 22–24.

⁷ Zob. omówienie stanowisk ówczesnej doktryny i jej krytyka: M. Sośniak, *Konflikty...*, s. 62–79; zob. też W. Szafranski, *Poszukiwanie pozytywizacji rozstrzygnięć intertemporalnych. Na tropie regulacji intertemporalnych w XVIII i XIX w.* [w:] *Problematyka intertemporalna w prawie...*, s. 41, 43–77 (= [z modyfikacjami] *In search of statutory intertemporal solutions. On the trail of intertemporal regulations in the 18th and 19th century* [w:] *The Intertemporal Problems in Law...*, s. 55–86).

⁸ Zob. literaturę cytowaną w przyp. 1.

⁹ Zob. J. Stelmach, *Kodeks argumentacyjny dla prawników*, Zakamycze 2003, passim.

publiki (509–27 p.n.e.)¹⁰. Opiera się on na analizie fragmentów źródeł narracyjnych i traktatów prawnych, pochodzących od schyłku republiki po III w. n.e., które odnoszą się do kilku ustaw zgromadzeń ludowych, edyktów pretorskich i uchwał senatu wyrażających pośrednio niedopuszczalność ich retroaktywnego stosowania¹¹.

Istotne znaczenie dla ugruntowania tego stanowiska przypisuje się w literaturze mowie Cyncerona z 70 r. p.n.e., skierowanej przeciwko pretorowi miejskiemu Gajuszowi Werresowi, kwestionującej dopuszczalność zastosowania z mocą wsteczną jego edyktu; brzmi to zasadnie wobec powszechności recepcji dzieł Cyncerona przez autorów epoki cesarstwa i znaczenia twórczości w kształceniu rzymskim na poziomie średnim i wyższym¹². Przywoływany jest też w tym kontekście Aulus Gellius, którego kompendium pt. *Noce attyckie* z II w. n.e. relacjonuje m.in. spór wśród późnorepublikańskich jurystów na temat dopuszczalności retroaktywnego stosowania *Lex Atinia* z II w. p.n.e. (wprowadzającej niemożność zasiedzenia rzeczy skradzionych)¹³.

Niechęć wobec retroaktywności prawa stanowionego można też dostrzec w pismach jurystów rzymskich okresu klasycznego (schyłek I w. p.n.e.–schyłek III w. n.e.)¹⁴. Ogólnej reguły zakazu retroakcji nie można wprowadzić w nich

¹⁰ Zob. F. Affolter, *Geschichte...*, s. 20–24; A. Berger, *Ex post facto...*, s. 62 i nn.; P. Roubier, *Le droit transitoire...*, s. 30 i nn.; Th. Marquy, *Appunti...*, zwłaszcza s. 243–259; G. Broggin, *La retroattività...*, zwłaszcza s. 18 oraz s. 19–29, 34–42; M. Avenarius, *Savignys Lehre...*, s. 17–18; zob. też W. Wołodkiewicz, *Lex retro non agit...*, s. 403–406. Krótko o tej kwestii wśród polskich teoretyków prawa pisał M. Sośniak, *Konflikty...*, s. 34–36, bazując na wcześniejszych opracowaniach.

¹¹ Przegląd tych źródeł dają obszernie prace cytowane w poprzednim przypisie.

¹² Cicero, *In Verrem* II 1, 107–110 (ed. M. Tullii Ciceronis, *Actionis in C. Verrem secundae*, ed. C.F.W. Müller, Lipsiae 1903); zob. zwłaszcza F. Affolter, *Geschichte...*, s. 21–24; G. Broggin, *La retroattività...*, zwłaszcza s. 34–40 i ostatnio T. Karlović, *Retroactivity in Preclassical Roman Law [w:] Turning Points and Breaklines*, eds. H. Szabolcs et al., München 2009, s. 256–269. Omówienie okoliczności wspomnianych wydarzeń historycznych zob. K. Kumaniecki, *Cynceron i jego współcześni*, Warszawa 1959, s. 110–120 (= *Cicerone e la crisi della repubblica romana*, Roma 1972, s. 117–134); W. Wołodkiewicz, *Lex retro non agit...*, s. 405 i nn. O znaczeniu twórczości Cyncerona zob. nadal w części aktualny T. Zieliński, *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*, Leipzig 1912³, zwłaszcza s. 9–15, 29–36, 87–130 (ostatni fragment na temat recepcji Cyncerona przez chrześcijańskich autorów) i z nowszych prac np.: G.A. Kennedy, *Cicero's oratorical and rhetorical legacy [w:] Brill's Companion to Cicero Oratory and Rhetoric*, ed. J.M. May, Leiden 2002, s. 481–501; A.M. Gowing, *Tully's boat: responses to Cicero in imperial period [w:] The Cambridge Companion to Cicero*, Cambridge 2013, ed. C. Steel, s. 233–250; S. McCormick, *Cicero in late antiquity [w:] The Cambridge Companion...*, s. 251–305 (obie prace podają dalszą nowszą literaturę); zob. też w aspekcie edukacji H.-I. Marrou, *Historia wychowania w starożytności*, tłum. S. Łoś, Warszawa 1969, s. 390, 398.

¹³ Aulus Gellius, *Noctes Atticae* XVII 7, 1–3 (ed. np. Y. Julien: Aulu-Gelle, *Les nuits attiques*, T. IV, Paris 2002); z nowszych prac zob. A. Calzada, *A propósito de la retroactividad de la Lex Atinia de rebus subreptis*, RIDA 2010, Vol. 57 s. 75–92, z wcześniejszą literaturą. Prawniczym aspektem *Noctes Atticorum* dwie monografie i wiele drobniejszych prac z polskich badaczy poświęcił J. Zablocki, zob. <http://bibliografie.wpia.uw.edu.pl/bprp/>. Syntetycznie o znajomości prawa przez Gelliusa zob. L. Holford-Strevens, *Aulus Gellius. An Antonine Scholar and his Achievements*, Revised edition, Oxford 2003², s. 294–301. Pewną wątpliwość w tym kontekście budzi fakt, iż świadectwa znajomości *Noctes Atticae* w czasach antycznych są skąpe, odmiennie niż w średniowieczu i czasach wczesnonowożytnych; zob. przyp. 53.

¹⁴ Na temat jurysprudencki rzymskiej zob. zwłaszcza W. Kunkel, *Die römischen Juristen. Herkunft und soziale Stellung*, Köln–Weimar–Wien 2001³ (z przedmową D. Liebsa, zbierającą dane na temat literatury

znaleźć; rozpatrywane przez jurystów rzymskich przypadki kazuistycznych rozstrzygnięć wyrażały jednak taką ideę¹⁵. Wielkie znaczenie historyczne miała uzyskać wieloznaczna wypowiedź jurysty rzymskiego Domicjusza Ulpiana (?–223 r.), który stwierdził, iż „Cum lex in praeteritum quid indulget, in futurum vetat” (Jeśli ustawa pobiła czemuś [co zdarzyło się] w przeszłości, tego na przyszłość zakazuje)¹⁶. Można zaznaczyć, że cytowany pogląd przypuszczalnie został jednak wyrażony przez Ulpiana na marginesie rozważań o podejrzanym opiekunach w komentarzu do edyktu pretorskiego¹⁷. Jednak już w *Digestach* Justyniana z 529 r. zdanie to znalazło się w kluczowym dla ogólnych zagadnień prawnych tytule „De legibus senatusque consultis et longa consuetudine” (O ustawach, uchwałach senatu i długotrwałym zwyczaju), wśród innych fragmentów dotyczących interpretacji prawa wybranych ze spuścizny jurystów rzymskich przez kodyfikatorów justyniańskich (D. 1.3.22–30)¹⁸.

przedmiotu po 1966 r.; nadal cenna jest recenzja pierwszego wydania pracy W. Kunkla autorstwa K. Kolańczyka, *O pochodzeniu i stanowisku społecznym prawników rzymskich*, CPH 1955, z. 7.1, s. 227–284; zob. też syntetycznie w piśmiennictwie polskim W. Litewski, *Jurisprudencja rzymska*, Kraków 2000.

¹⁵ Brak stałych reguł dotyczących retroaktywności w prawie rzymskim podkreśla słusznie B.M. Frison, *The Retroactivity of Law.*, s. 29–33. Najobszerniejsze omówienie stanowisk jurysprudencji w tej kwestii przedstawił F. Affolter, *Geschichte...*, s. 24–64. Niesłusznie przy tym sądził, że juryści okresu klasycznego byli tylko epigonami wielkich jurystów republikańskich (tamże, s. 65). Warto zwrócić też uwagę, że podobnie jak w przypadku współczesnego pojmowania zakazu retroaktywności jego pojawienie łączy się w literaturze przedmiotu najczęściej z wyrażaną w źródłach rzymskich potrzebą pewności prawa; por. np.: C.A. Maschi, *Certezza del diritto del diritto romano e nel pensiero contemporaneo*, RIDA 1959, Vol. 6, s. 337–345; M. Avenarius, *Savignys Lehre...*, s. 21. Ze szczególną mocą wyrażane było to w okresie poklasycznym, zob. J. Wiewiorowski, *Postulat uporządkowania prawa w Anonima „De rebus bellicis”*, „*Studia Europaea Gnesnensia*” 2012, Vol. 5, s. 65–80, z wcześniejszą literaturą; por. też G.G. Archi, *La certezza del diritto nella esperienza giuridica romana; le compilazioni postclassiche* [w:] *Estudios en homenaje al profesor Juan Iglesias con motivo de sus bodas de oro con la enseñanza*, Vol. 1, Madrid 1988, s. 65–77.

¹⁶ D. 1.3.22. Fragment ten był reinterpretowany zwłaszcza przez autorów nowożytnych, dowolnie łączony z innymi rzymskimi tekstami wskazującymi na sceptycyzm wobec retroaktywności w prawie i odczytany w kontekście zagadnień intertemporalnych prawa prywatnego z pewnością dopiero w XIX w., zob. E.C. von Savigny, *System des heutigen römischen Rechts*, Bd. 1, Berlin 1840, s. 237–238. [Wszystkie tłumaczenia – jeśli nie podano inaczej – pochodzą od Autora].

¹⁷ Por. O. Lenel, *Palingenesia Iuris Civilis*, Vol. 2, Leipzig 1889, s. 666 [De suspectis tutoribus]; zob. omówienie opinii wyrażanych od średniowiecza na temat tego fragmentu w kontekście zagadnień intertemporalnych F. Affolter, *Geschichte...*, s. 54–62. Odrzucił on też możliwość uwzględnienia w kontekście intertemporalnym innych wypowiedzi jurystów zachowanych w *Digestach* Justyniana (D. 1.3.26–28; D. 1.4.4.; D. 50 17.80), wskazując trafnie, że zawierały one jedynie wskazania pokrywające się z zasadami *lex posterior derogat legi priori* i *lex specialis derogat legi generali* (tamże, s. 62–64).

¹⁸ Por. P. Van Varmelo, D. 1.3. (*De legibus senatusque consultis et longa consuetudine*) [w:] *Studi in onore di Edoardo Volterra*, Vol. 1, Milano 1971, s. 409–424, zwłaszcza s. 417. Na temat *Digesta Iustiniani* istnieje ogromna literatura przedmiotu, ostatnio zob. D. Pugsley, *Justinian's Digest and the Compilers*, Exter 1995, passim; T. Honoré, *Justinian's Digest. Character and Compilation*, Oxford 2010, z dalszymi odwołaniami. Drugi z przywoływanych autorów broni wielkiego znaczenia osobowości i pism Ulpiana, które stanowią pokaźną część samych *Digesta Iustiniani*; zob. T. Honoré, *Ulpian. Pioneer of Human Rights*, Oxford 2002, passim (szkoda, że cytowany fragment nie został przez niego uwzględniony). W podobnym duchu ostatnio też A. Schiavone, *The Invention of Law in the West*, transl. J. Carden, A. Shugar, Cambridge Mass.–London 2012, s. 399–415.

Zakaz wstecznego działania prawa stanowionego był wypowiediany skądinąd wielokrotnie w prawie rzymskim dopiero w okresie późnego antyku, przy czym często dopuszczano prymat ustawodawstwa nowego¹⁹.

Wiodącym źródłem powstania prawa rzymskiego stało się wówczas ustawodawstwo w postaci konstytucji cesarskich²⁰. Od momentu włączenia fragmentów konstytucji do urzędowych zbiorów *Codex Theodosianus* w 438 r. (z mocą obowiązującą od 1 stycznia 439 r.) i *Codex Iustinianus* w redakcji z 534 r. (z mocą obowiązującą od 29 grudnia 534 r.) można przyjąć, że dany wyimek z konstytucji miał moc prawa powszechnie obowiązującego na obszarze całego imperium rzymskiego (*lex generalis*), o ile z treści i kontekstu, w jakim konstytucja została wydana, nie wynika wprost, że taki walor miała ona już wcześniej²¹.

Wśród konstytucji cesarskich przywołujących wyjątkową dopuszczalność retroaktywności prawa stanowionego szczególne miejsce należy przyznać konstytucji wydanej w 393 r., która po raz pierwszy przywołuje ten zakaz wprost²².

¹⁹ Obszerne zestawienie źródeł poklasyfikowanych dotyczących kwestii intertemporalnych (a w tym dotyczących zakazu retroaktywności i ją dopuszczającą) daje F. Affolter, *Geschichte...*, s. 64–114; por. też syntetycznie P. Roubier, *Le droit transitoire...*, s. 32–40.

²⁰ Przykłady konstytucji cesarskich o mocy retroaktywnej i ją kwestionujące w *Codex Theodosianus* i *Codex Iustinianus* zestawil Th. Markey, *Appunti...*, s. 264–271.

²¹ Obszerną literaturę poświęconą obu zbiorom i kwestii obowiązywania konstytucji cesarskich zebrałem w: J. Wiewiorowski, *Sądownictwo późnorzymskich wikariuszy diecezji*, Poznań 2012, s. 31–32, przyp. 59–61, s. 105–106, przyp. 1–3, s. 207, przyp. 383 i 384. Należy mieć świadomość, że konstytucje cesarskie znane są również ze zbiorów nieoficjalnych oraz za pośrednictwem źródeł epigraficznych i papirologicznych, zob. tamże, s. 36, przyp. 76 i 77. Wśród tych pierwszych najważniejsze to zbioru *Novellae Posttheodosianae* i *Novellae Iustiniani*, zob. szerzej w piśmiennictwie polskim E. Wipszycka, *Źródła normatywne świeckie* [w:] *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, t. 3: *Źródłoznawstwo czasów późnego antyku*, red. E. Wipszycka, Warszawa 1999, s. 603, 609–610. O znaczeniu publikacji prawa stanowionego w Rzymie zob. F. von Schwind, *Zur Frage der Publikation im römischen Recht. mit Ausblicken in das altgriechische und ptolemäische Rechtsgebiet*, München 1940, zwłaszcza s. 128–184 o konstytucjach cesarskich, w tym o szczególnej roli *Codex Theodosianus* i *Novellae Posttheodosianae*.

²² Zob. nadal istotne szczegółowe uwagi *Codex Theodosianus, cum perpetuis commentariis Jacobi Gothofredi... Praemittuntur chronologia accuratior, chronicon historicum et prolegomena; subjiciuntur notitia dignitatum, prosopographia, topographia, index rerum et glossarium nomicum; opus posthumum... recognitum et ordinatum ad usum codicis Justiniani opera et studio Antonii Marvillii...* Editio nova... emendata, variorumque observationibus aucta, quibus adjecit suas Joan. Dan. Ritter, Vol. 1, Lipsiae 1736, s. 10. Zwrócił on uwagę na kilka tekstów narracyjnych z epoki późnej republiki i pryncypatu wyrażających podobną myśl, którą analizowana ustawa, jak pisał „eleganti [...] dicitur”. Wymienił on też wiele przykładów zastosowania zakazu retroaktywności w Kodeksie Teodozjusza i Kodeksie Justyniańskim oraz próbował określić pierwotny zakres stosowania konstytucji i okoliczności jej wydania. Na temat tego prawnika zob. np. Jacques Godefroy (1587–1652) et l'humanisme juridique à Geneve. *Actes du colloque Jacques Godefroy*, eds. B. Schmidlin, A. Dufour, Basel–Frankfurt a. M 1991, passim; A. Dufour, *Godefroy, Jacques* [w:] *Historisches Lexikon der Schweiz*, <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D16282.php>. O jego komentarzu do Kodeksu Teodozjańskiego zob. J.M. Coma Fort, *Codex Theodosianus: historia de un texto*, Madrid 2014, <http://hdl.handle.net/10016/19297>, s. 436–448.

C. Th. 1.1.3 (a. 393)

Imppp. Valentinianus, Theodosius et Arcadius aaa. Aureliano pf. U. Omnia constituta non praeteritis calumniis faciunt, sed futuris regulam ponunt. Dat. III. kal. mart. Constantinopoli, d.n. Theodosius a. III. et Abundantio v.c. cons.

(Cesarze Walentynian, Teodozjusz i Arkadiusz Auguści do Aureliana prefekta miasta. Wszystko co ustanawia się [jako prawo], nie powinno stanowić o przeszłych sporach, lecz tworzyć reguły postępowania na przyszłość. Dan w Konstantynopolu III kalend marca, za trzeciego konsulatu Pana naszego Teodozjusza, Augusta i Abundatiusa, męża przenajświętszego).

Według inskrypcji pierwotnie konstytucja cesarska była skierowana do Aureliana, prefekta miasta Konstantynopola w latach 393–394, i stąd nie można wykluczyć, że dotyczyła tylko obszaru podlegającego jego jurysdykcji²³. Jak wskazano wyżej, od włączenia do *Codex Theodosianus* – do tytułu „De constitutionibus principum et edictis” (O konstytucjach cesarskich i edyktach) – i po jego ogłoszeniu, zachowany fragment nabrał mocy *lex generalis* na obszarze obu części Imperium Romanum od 1 stycznia 439 r.²⁴ Wyrażony w tej konstytucji zakaz retroaktywności prawa stanowionego wyraźniej jeszcze został podkreślony, stąd w *interpretatio* do tej konstytucji sporządzonej przypuszczalnie w Galii u schyłku V w.²⁵:

Omnes leges non ea, quae anteriore tempore acta sunt, damnant, sed in futurum observanda constituunt.

(Wszystkie ustawy nie potępiają tego co miało miejsce w czasie przeszłym ale określają to co w przyszłości ma być przestrzegane).

Historyczne znaczenie tej konstytucji wynikało z faktu, iż wraz z *interpretatio* przejęta została do *Brewiarza Alaryka* z 506 r., jednego z tzw. *leges Romanae barba-*

²³ Poza Konstantynopolem rozpatrywał on apelacje od wyroków namiestników bałkańskich prowincji Europa, Haemimontus i Rhodope. J. Gothofredus, *Codex Theodosianus...*, s. 10 rozważał, że pierwotnie cała konstytucja mogła dotyczyć zagadnień podatkowych. Podstawowe dane na temat jurysdykcji prefekta miasta Konstantynopola zob. J. Wiewiorowski, *Sądownictwo...*, s. 43, z dalszą literaturą. O Aurelianie zob. *Prosopography of the Later Roman Empire*, Vol. 1, eds. A.H. M. Jones, J.R. Martindale, J. Morris, Cambridge 1971, s. 128 i nn. (s.v. Aurelianus 3).

²⁴ Sporny jest przy tym moment wejścia w życie zbioru na Zachodzie, zob L. Atzeri, *Gesta senatus Romani de Theodosiani publicando. Il Codice Teodosiano e la sua diffusione ufficiale in Occidente*, Berlin 2008, passim; R.W.B. Salway, *The publication of the Theodosian Code and transmission of its texts some observations* [w:]: *Société, économie, administration dans le Code Théodosien*, eds. S. Crogiez-Pétrequin, P. Jaillette, Lille 2012, 21–61; tenże, *The publication and application of the Theodosian Code*, MEFRA 2013, No. 125.2, <http://mefra.revues.org/1754>.

²⁵ Na temat *interpretationes* zob. zwłaszcza F. Wieacker, *Lateinische Kommentare zum Codex Theodosianus* [w:] *Symbolae Friburgensis in honorem Ottonis Lenel*, Leipzig 1931, s. 259–356; J.F. Matthews, *Interpreting the Interpretationes of the Breviarium* [w:] *Law, Society, and Authority in Late Antiquity*, ed. R.W. Mathisem, Oxford 2001, s. 11–32 oraz szczegółowe analizy wielu *interpretationes* przeprowadzone przez L. di Cintio: *Ancora sulla „Interpretationes”*, RdR 2010, Vol. 10, s. 1–16; *Riflesioni sul libro IX della Interpretatio alaricana*, RdR 2012, vol. 12, s. 1–68; też, *L'«Interpretatio Visigothorum»* al «*Codex Theodosianus*». Il libro IX, Milano 2013 <http://www.ledonline.it/rivistadirittoromano/allegati/dicintio-interpretatio.pdf>, zwłaszcza s. 223–228.

rorum, czyli spisów prawa rzymskiego tworzonych na polecenie władców barbarzyńskich dla ludności rzymskiej²⁶. Pomimo utraty przez *Breviarium Alaricianum* mocy obowiązującej w połowie VII w. było ono podstawowym źródłem wiedzy na temat prawa rzymskiego na Zachodzie do ponownego odkrycia *Digestów* Justyniana w XI w., a jego oddziaływanie na kształtowanie prawa kontynentalnego (zwłaszcza na obszarze Hiszpanii i Francji) trwało aż do okresu kodyfikacji w XIX w.²⁷

Z powodu dziejowego znaczenia tzw. kodyfikacji justyniańskiej w tradycji europejskiej większe znaczenie miał jednak zachowany w *Codex repetitae praelectionis* z 534 r. fragment innej konstytucji cesarskiej, wydanej w 440 r. – C. 1.14.7 (a. 440)²⁸:

Imperatores Theodosius et Valentinianus Cyro pp. et consuli designato. Leges et constitutiones futuris certum est dare formam negotiis, non ad facta praeterita revocari, nisi nominatim etiam de praeterito tempore adhuc pendentibus negotiis cautum sit. D. non. April. Constantinopoli Valentiniano A. V et Anatolio cons. s.

(Cesarze Teodozjusz i Walentynian do Cyrusa, prefekta pretoriańskiego, desygnowanego na konsula. Jest pewne, że ustawy i konstytucje odnoszą się tylko do przyszłych stosunków prawnych, a nie do przeszłych, chyba że wyraźnie postanowiono coś także w odniesieniu do tych stosunków, które zaistniały w przeszłości. Dan nony kwietnia, za piętego konsulatu Walentyniana, Augusta i Anatoliusza).

W sposób ogólny konstytucja ta określiła zasadę niedziałania wstecz prawa stanowionego, dopuszczając zarazem możliwość stosowania jego z mocą wsteczną, jeśli wyraźnie to zastrzeżono w brzmieniu aktu prawnego. Od momentu ogłoszenia tego aktu prawnego w imieniu obu cesarzy – Teodozjusza II, władającego w Cesarstwie Wschodnim, i Walentyniana III, władcy Cesarstwa Zachodniego – miał on moc powszechnie obowiązującą w obu częściach imperium²⁹. Potwier-

²⁶ Zob. J. Wiewiorowski, *Prawo i źródła prawa do XI w.* [w:] *Vademecum historyka mediewisty*, red. J. Nikodem, D.A. Sikorski, Warszawa 2012, s. 334–335, z dalszą literaturą.

²⁷ Literatura poświęcona *Breviarium Alaryka* jest niezwykle bogata; por. H. Nelsen, *Alarich II. als Gesetzgeber – Zur Geschichte der Lex Romana Visigothorum* [w:] *Studien zu den germanischen Volksrechten. Gedächtnisschrift für Wilhelm Ebel*, Hrsg. G. Landwehr, Frankfurt am Main–Bern 1982, s. 143–203. Na temat oddziaływania *Breviarium Alaryka* zob. np. *Le Bréviaire d'Alaric. Aux origines du Code civil*, éd. M. Rouche, B. Dumézil, Paris 2008, *passim*.

²⁸ Friedrich Karl von Savigny uznawał konstytucję cesarską z 440 r. za pełne uzewnętrznienie zakazu retroakcji, zob. F.C. von Savigny, *System...*, Bd. 8, Berlin 1849, s. 392 i 394; podobnie C.F. Gabba, *Teoria...*, s. 38; F. Affolter, *Geschichte...*, s. 70–73 podkreśla rolę obu cytowanych unormowań, przywołując je w kontekście innych konstytucji cesarskich ograniczających dopuszczalność działania prawa wstecz; dowodził on jednak, że ustawodawstwo cesarskie przede wszystkim powielało wzorce wypracowane w okresie republikańskim, zob. tamże, s. 73–114; podobnie Th. Mały, *Appunti...*, s. 263.

²⁹ Wprawdzie Walentynian III właśnie w latach 40. V w. dążył do zwiększenia niezależności od Teodozjusza II, to nie ma śladów, aby dotyczyło to stosowania cytowanej ustawy, zob. ostatnio M.A. McEvoy, *Child Emperor Rule in the Late Roman West, AD 367–455*, Oxford 2013, s. 281–289, z dalszą literaturą. Powszechny charakter rozstrzygnięcia wydaje się być podkreślony przez fakt, iż adresatem zachowanej wersji konstytucji był Cyrus (właśc. Flavius Taurus Seleucus Cyrus), prefekt prefektury Wschodu w latach 439–441, najwyższy urzędnik cywilnej administracji cesarskiej we wschodnim ce-

dzeniem generalnego znaczenia rozstrzygnięcia w niej przewidzianego było z pewnością zamieszczenie tej konstytucji w Kodeksie Justyniana w tytule „De legibus et constitutionibus principum et edictis” (O ustawach, konstytucjach princepsów i edyktach), z mocą obowiązującą w cesarstwie od 29 grudnia 534 r.

Analogiczne pojmowanie zakazu retroakcji można również spotkać w innych konstytucjach cesarskich przejętych do *Codex Iustinianus*³⁰. Dotyczyły one przede wszystkim precyzyjnego ustalania w nich statusu jednostek i kategorii osób, co było kluczowe dla późnorzymskiego modelu organizacji państwa i społeczeństwa³¹. Na retroaktywne stosowanie prawa stanowionego decydowano się natomiast w przypadku konstytucji dotyczących retroaktywnej legitymacji dzieci zrodzonych w konkubinacie i w związku z kobietą niegodną – C.: 5.27.5 (a. 477); 5.4.23 (a. 520–523), w przypadku których jest sugerowany wpływ pojęć chrześcijańskich³². Późniejsze ustawodawstwo pochodzące od samego Justyniana I i zawierające regulacje retroaktywne milczy z kolei na temat inspiracji cesarza w tym zakresie, stosując często ze względów pragmatycznych regułę prymatu ustawy nowej³³. Częste podejmowanie kwestii retroaktywności w *constitutiones* cesarzy

sarstwie. O tej postaci zob. *Prosopography of the Later Roman Empire*, Vol. 2, ed. J.R. Martindale, Cambridge 1980, s. 336–339 (s.v. Flavius Taurus Seleucus Cyrus 7). Ostatnio esej poświęcony tej niezwykle ciekawej postaci, pochodzącego z Egiptu poety i urzędnika cesarskiego, przedstawiła K. Twardowska, *Cyrus – zapomniany polityk i poeta z V wieku* (w trakcie Ogólnopolskiej Konferencji Starożytniczej „MEMINISTI? Pamięć i niepamięć w świecie starożytnym – świat starożytny w pamięci i niepamięci”, Poznań, 20–22 września 2017 r.). Na temat prefektury Wschodu nie została niestety opublikowana habilitacja A. Gutsfelda, *Die Macht des Prätorianerpräfekten. Untersuchungen zum praefectus praetorio Orientis von 313 bis 395 n. Chr.*, Berlin 1996 (diss.). Podstawowe dane na ten temat starałem się zebrać w: J. Wiewiorowski, *Sądownictwo...*, s. 38 i nn., z dalszą literaturą.

³⁰ Zob. Th. Markey, *Appunti...*, s. 267–271.

³¹ Zob. np. A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire (284–602). A Social, Economic and Administrative Survey*, Vol. 2, Oxford 1964, zwłaszcza s. 523–606. Zestawienie merytorycznej zawartości późnorzymskich konstytucji cesarskich „intertemporalnych” dał F. Affolter, *Geschichte...*, s. 70–114.

³² Zob. na ich temat np. R. Astolfi, *Lex Iulia et Pappia*, Padova 1986², s. 130 i nn. O drugiej z nich, na której wydanie wpływ miała osobista sytuacja przyszłej cesarzowej Teodory, wykonującej w młodym wieku profesję aktorki zob. J.E. Struit, *L'influence de Théodora sur la législation de Justinien*, RIDA 1977, Vol. 24, s. 410–413. Sztandarową pracą prezentującą wizję silnych wpływów chrześcijaństwa na prawo rzymskie jest studium B. Biondi, *Il diritto romano cristiano*, Vol. 1–3, Milano 1954. Zagadnienie to jest jednak niezwykle sporne. C.Th. 1.1.3 i C. 1.14.7 moc obowiązującą uzyskały za panowania Teodozjusza II, który z pewnością był bogobojny, a jego koncepcja kodyfikacji prawa bywa łączona z motywacją chrześcijańską. Problem motywacji Teodozjusza jest jednak dyskusyjny, por. z wcześniejszą literaturą, J. Wiewiorowski, *Zakaz retroakcji...*, s. 28 oraz E. Germino, „Il Codex Teodosianus: un codice cristiano?” [w:] *Società e diritto nella tarda antichità*, a cura di L. De Giovanni, Napoli 2012, s. 11–44; E. Dovere, *Epifania politica del Theodosianus*, MEFRA 2013, No. 125(2), <http://mefra.revues.org/1742>; D. Liebs, *Das Recht der Römer und die Christen*, Tübingen 2015, s. 248–251.

³³ Zob. zwłaszcza konstytucje zachowane w całości w postaci tzw. *Novellae Iustiniani*: 9 (a. 535); 12 (a. 535); 19 pr. (a. 536); 66 (a. 538); 73 (a. 538); 111 (a. 541); 115 (a. 542); 118 (a. 543); 123 (a. 546); 129 (a. 551); 143 (a. 563). Edycja: *Corpus iuris civilis*, Vol. 3, ed. R. Schoell, Berolini 1954. Konstytucje, których autorstwo jest przypisywane wprost Justynianowi I świadczy skądinąd o głębokiej religijności samego cesarza, por. T. Honoré, *Some constitutions composed by Justinian*, JRS 1975, Vol. 65, s. 107–123; H. Jones, *Justinian's novellae ou l'autoportrait d'un législateur*, RIDA 1988, Vol. 35, s. 149–208; G. Lanata, *Sul vocabolario delle lege nelle Novelle* [w:] tegoż, *Società e diritto nel mondo tardo antico: sei saggi sulle novelle*

późnoarzymskich miało zaś przypuszczalnie związek z silnie akcentowaną wówczas potrzebą zapewnienia praworządności³⁴.

Wiadomo powszechnie, że tradycja rzymska miała przemożny wpływ na rozwój współczesnego prawoznawstwa, które kształtowało się wraz z refleksją nad ponownie odkrytymi na Zachodzie w XI w. *Digestami* Justyniana i narodzinami z jednej strony nauki prawa rzymskiego, a z drugiej strony rozwojem kanonistyki³⁵.

Dotyczyło to także kwestii retroaktywności prawa stanowionego³⁶, przy czym nie jest wykluczone, iż wpływ tradycji rzymskiej w tej kwestii zaznaczył się już w okresie wczesnego średniowiecza, jako że tradycje rzymskie były podstawowym punktem odniesienia w całej kulturze zachodnioeuropejskiej tego okresu, również na terenach, które nigdy nie znajdowały się pod panowaniem rzymskim³⁷. Tradycje rzymskie, w tym koncepcje w zakresie retroaktywności, kontynuowało z pewnością bezpośrednio prawo bizantyńskie, które w oparciu o prawo justyniańskie wywarło ogromny wpływ na rozwój praw krajów prawosławnych i Bliskiego Wschodu (a przypuszczalnie też na zachodnioeuropejską tradycję prawną); bizantyńskie prawo świeckie ulegało zarazem ideom chrześcijańskim i dynamicznie rozwijającego się prawa kanonicznego³⁸.

giustinianee, Torino 1994, s. 63–81; P.N. Bell, *Social Conflict in the Age of Justinian. Its Nature, Management, and Mediation*, Oxford 2013, s. 310–317; por. też o panoramie ideowej epoki justyniańskiej M. Meier, *Das andere Zeitalter Justinians. Kontingenzerfahrung und Kontigenzbewältigung im 6. Jahrhundert n. Chr.*, Göttingen 2003, *passim*.

³⁴ Zob. szerzej J. Wiewiorowski, *Zakaz retroakcji...*, s. 27–28.

³⁵ Zob. podstawowe w tym zakresie prace: H. Lange, *Römischen Recht in Mittelalter*, Bd. 1: *Die Glossatoren*, München 1997, *passim*; H. Lange, M. Kriechbaum, *Römischen Recht in Mittelalter*, Bd. 2: *Die Kommentatoren*, München 2007, *passim*; J.A. Brundage, *Medieval Origins of the Legal Profession. Canonists, Civilians, and Courts*, Vol. 1, Chicago 2008, *passim*; *The History of Medieval Canon Law in the Classical Period, 1140–1234. From Gratian to the Decretals of Pope Gregory IX*, eds. W. Hartmann, K. Pennington, Washington 2008; *Der Einfluss der Kanonistik auf der europäische Rechtskultur*, eds. O. Condorelli et al., Vol. 1–3, Köln–Weimar–Wien 2009–2011–2012; M. Ascheri, *The Laws of Late Medieval Italy (1000–1500). Foundations for a European Legal System*, Leiden 2013, *passim*. Krótko informacje na temat odnowienia nauki prawa rzymskiego na Zachodzie zestawil K. Pennington, *The „Big Bang”. Roman Law in the Early Twelfth-Century*, RIDC 2007, No. 18, s. 43–70; na temat rodzimego prawa europejskiego i tradycji rzymskiej od XI do XV w. i prawa kanonicznego syntetycznie por.: A. Gulczyński, *Prawo w pełnym i późnym średniowieczu* [w:] *Vademecum historyka...*, s. 367–375 oraz D.A. Sikorski, *Prawo kanoniczne* [w:] *Vademecum historyka...*, s. 354–367.

³⁶ Zob. P. Roubier, *Le droit transitoire...*, s. 47–50.

³⁷ Kwestia ta jest jednak sporna, zob. J. Wiewiorowski, *Zakaz retroakcji...*, s. 31. Generalnie o oddziaływaniu prawa rzymskiego w okresie wczesnośredniowiecznym zob. ze streszczeniem wcześniejszych sporów w literaturze przedmiotu: Ch.M. Reading, *The Origins of Medieval Jurisprudence. Pavia and Bologna 850–1150*, London–New York 1988; Ch.M. Reading, A. Ciaralli, *The Corpus Iuris Civilis in the Middle Ages: Manuscripts and Transmission from the Sixth Century to the Juristic Revival*, Leiden–Boston 2007, zwłaszcza s. 18–25; zob. przekrojowo M. Lupoi, *The Origins of the European Legal Order*, transl. A. Belton, Cambridge 2000, *passim*; J.M.H. Smith, *Europa po Rzymie. Historia kulturowa lat 500–1000. Nowe ujęcie*, tłum. A. Czwojdrak, Kraków 2008, *passim*.

³⁸ Podstawowe informacje na temat prawa bizantyńskiego w piśmiennictwie polskim starałem się zebrać w: J. Wiewiorowski, *Prawo i źródła prawa...*, s. 350–354, z dalszą literaturą; inne nowsze przekro-

W przypadku tradycji zachodnioeuropejskiej od XI w. argumentacja kwestionująca retroaktywność prawa stanowionego przede wszystkim była czerpana ze źródeł prawnych rzymskich, zachowanych w kompilacji justyniańskiej, a w tym zwłaszcza C. 1.14.7³⁹. Kanoniści i legiści dzielili ówczesne teorie dotyczące natury i funkcji prawa oraz metody pracy i zapożyczali je od siebie wzajemnie; często też poszczególni reprezentanci obu nurtów zajmowali się zarówno prawem rzymskim, jak i kanonicznym⁴⁰.

Nauka prawa kanonicznego, które nawiązywało w myśl zasady *Ecclesia vivit lege romana* (Kościół żyje prawem rzymskim) wprost do prawa rzymskiego⁴¹, ale i czerpiące również z innych źródeł, w tym z Biblii, przyjmowało w tym względzie nieco odmienne rozwiązanie.

Z jednej strony kwestionowano dopuszczalność retroaktywności prawa stanowionego, poza wzorcami rzymskimi odwołując się dodatkowo do motywacji religijnej⁴². Przykładowo *Decretum Gratiani*, pierwsza systematyczna kompilacja zachodniego prawa kanonicznego z XI w., wykorzystana w tym względzie przypadek analizowany przez św. Ambrożego z Mediolanu (339–397)⁴³. Według

jowe studia podałem też w: J. Wiewiorowski, *Sądownictwo...*, s. 33, przyp. 65. O bizantyńskim prawie kanonicznym zob. *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500*, eds. W. Hartmann, K. Pennington, Washington 2013, *passim*. Kanoniczne prawo kościoła prawosławnego zna współcześnie zakaz retroaktywności, odnoszony przede wszystkim do prawa karnego i wywodzony z tradycji ewangelicznej, nauczania soborów powszechnych i patrystyki, zob. E. Christinaki-Glarou, Η αρχή της νομιμότητας στους Ιερούς Κανόνες: η αρχή της μη αναδρομικότητας στους κανόνες των Οικουμενικών Συνόδων, Athina-Komotini 2007 (diss.), <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/20688#page/1/mode/2up>.

³⁹ Przykładowo bez szczegółowych uwag C. 1.14.7 komentował jeden z najważniejszych glosatorów, Azo Porcius (przed 1190–1220), zob. Azonis *ad singulas leges XII librorum Codicis Justiniani commentarius*, Paris 1577, s. 43; por. P. Fiorelli, *Azzone* [w:] *Dizionario Biografico degli Italiani*, Vol. 4, Roma 1962, s. 774–781; F. Dorn, Azo (vor 1190–1220) [w:] *Deutsche und europäische Juristen aus neun Jahrhunderten*, Heidelberg 1996⁴, eds. G. Kleinheyder, J. Schröder, s. 35–39; H. Lange, *Römischen Recht...*, s. 255–271.

⁴⁰ Zob. J. Berman, *Pravo i rewolucja. Kształtowanie się zachodniej tradycji prawnej*, tłum. S. Amsterdamski, Warszawa 1995, s. 254; por. biogramy jurystów średniowiecznych, zajmujących się zarówno prawem rzymskim, jak i kanonicznym, H. Lange, M. Kriechbaum, *Römischen Recht...*, s. 435–492. Większe znaczenie miało jednak prawo rzymskie w myśl powiedzenia *civilista sine canonista parum valet, canonista sine civilista nihil* (cywilista bez kanonisty znaczy niewiele, kanonista bez cywilisty nic nie znaczy). O większym znaczeniu prawa rzymskiego w stosunku do kanonistyki zob. H. Lange [w:] H. Lange, M. Kriechbaum, *Römischen Recht...*, zwłaszcza s. 209–224.. Oddziaływanie prawa kanonicznego na prawo prywatne dotyczyło zaś przede wszystkim niektórych wybranych zagadnień (przede wszystkim w prawie rodzinnym i osobowym), zob. U. Wolter, *Ius canonicum in iure civili. Studien zur Rechtsquellenlehre in der neueren Privatrechtsgeschichte*, Köln–Wien 1975, s. 10–19 i z nowszych prac szkice zebrane w: *Der Einfluss der Kanonistik auf der europäische Rechtskultur. 1. Zivil- und Zivilprozessrecht*, eds. O. Condorelli et al., Köln–Weimar–Wien 2009, z dalszą literaturą.

⁴¹ Jej użycie po raz pierwszy jest znane w prawie szczepowym Franków Rypuarskich, spisany w latach 30. VII w.: *Lex Ribuarum* § 61.1 (edycja F. Beyerle, R. Buchner, *Lex Ribuarum* [w:] *Monumenta Germaniae Historica*, Legum sectio 1, *Legum nationum Germanicarum*, tomi 2, pars 3, Hannover 1954).

⁴² Do pewnego zatem stopnia rację miał zatem C.F. Gabba (*Teoria...*, s. 42), dla którego prawo kanoniczne powtarzało zasady prawa rzymskiego o zakazie retroaktywności.

⁴³ Por. np. A. Winroth, *The Making of Gratian's Decretum*, Cambridge 2000, *passim*; M.H. Eichbauer, *From Gratian's Concordia discordantium canonum to Gratian's Decretum. The Evolution from Teaching Text to*

Dekretu Gracjana patriarcha Abraham nie dopuścił się cudzołóstwa, mając dziecko z niewolnicą swej żony Sary, ponieważ żył w czasach, kiedy nie było prawa moższowego ani Ewangeli⁴⁴. Święty Ambroży w świeckim w okresie swego życia był wysokim urzędnikiem cesarskim i stąd prawdopodobnie podzielał niechęć wobec retroakcji prawa stanowionego, bliski tradycji dobrze mu znanego prawa rzymskiego⁴⁵. Ten nurt myślenia podsumował na gruncie kanonicznego prawa karnego Petrus Abelardus (1079–1142), stwierdzając, iż: „Non omni consisteret peccatum, si interdictio non fuisset” (nie całkiem ma miejsce grzech, jeśli nie było zakazu)⁴⁶.

Z drugiej strony autorytet *ius divinum* dawał podstawę do ingerencji prawa z mocą wsteczną w sytuacji naruszenia jego norm, jak na przykład w przypadku zakazu lichwy⁴⁷.

Oba nurty umacniały przekonanie o wyjątkowym dopuszczaniu retroaktywności w doktrynie tzw. prawa powszechnego (*ius commune*)⁴⁸, silnie oddziałującego na praktykę prawną w części krajów europejskich od połowy XIII w. (zwłaszcza pod wpływem cytowanego wyżej fragmentu konstytucji cesarskiej z 440 r. – C. 1.14.1). Przykładowo, tak uczynił w swoim komentarzu do *Codex Iustinianus* Bartolus de Saxoferrato (1313–1357), jeden z najważniejszych średniowiecznych prawników, znany z powiedzenia „nemo jurista nisi bartolista” (nie jest jurystą ten, kto nie jest ‘bartolista’)⁴⁹. Jego uczeń, Baldus de Ubaldis (1327–1400), omawiając C. 1.14.7, zapisał z kolei znaczącą uwagę, przypuszczalnie pod wpływem tomizmu: „Natura legis est disponere de futuro, no de praeterito” (Naturą ustaw jest decydowanie na przyszłość, a nie wobec przeszłości)⁵⁰. Zbliżone do niego

Comprehensive Code of Canon Law, Washington 2010 (diss.), passim.

⁴⁴ Por. Ambrosius, *De Abraham libri duo*, liber 1, caput 4, 23 (*Patrologiae Cursus Completus, Series Latina*, ed. J.P. Migne, tomus 14, Parisiis 1845, coll. 441–524); *Decretum sive Concordia discordantium canonum*, ed. E. Friedberg, Leipzig 1879–1881, II pars, causa 32, questio 4, can. 3.

⁴⁵ Por. np. N.B. McLynn, *Ambrose of Milan. Church and Court in a Christian Capital*, Berkeley 1994, s. 1–5; D. Liebs, *Das Recht der Römer...*, s. 225–227.

⁴⁶ Petrus Abelardus, *Sententiarum Libri Quatuor* [w:] *Patrologiae cursus completus, Series Latina*, ed. J.P. Migne, tomus 192, Parisiis 1880, col. 734 (Distinctio XXXV 1). J. Berman (*Prawo i rewolucja...*, s. 228) w dużym uproszczeniu określił to sformułowanie za zapowiedź zasady *nullum crimen sine lege*; o roli kanonicznego prawa karnego i jego reguł w zakresie kształtowania nowych reguł odpowiedzialności za przestępstwa w późnośredniowiecznym prawie karnym, zob. tamże, s. 227–240.

⁴⁷ Przykłady zastosowania reguły prymatu ustawy nowej w prawie kanonicznym, w tym w przypadku lichwy, zestawil F. Affolter, *Geschichte...*, s. 157–161. Meandry stosunku do lichwy w nauczaniu Kościoła katolickiego przystępnie przedstawił ks. J. Kracik, *Kredyt i lichwa jako zjawiska społeczne*, <http://jazon.hist.uj.edu.pl/zjazd/materialy/kracik.pdf>.

⁴⁸ O *ius commune* zob. np.: F. Calasso, *Introduzione al diritto comune*, Milano 1951, passim; H. Lange, *Römischen Recht...*, s. 461–466; H. Lange, M. Kriechbaum, *Römischen Recht...*, passim; M. Ascheri, *The Laws...*, s. 245–360; por. też wprowadzającą K. Pennington, *Learned Law, Droit Savant, Gelehrtes Recht: The Tyranny of a Concept*, http://faculty.cua.edu/Pennington/learned.htm#N_1_.

⁴⁹ Bartolus a Saxoferrato, *Commentaria in Primam Codicis Partem [...]*, Lugduni 1602, s. 35a; zob. M.A. Benedetto, *Bartolo da Sassoferrato* [w:] NDI, Vol. 2, s. 279–280; A. Krauß, *Bartolus de Saxoferrato*. [w:] *Deutsche und europäische Juristen...*, s. 43–47.

⁵⁰ Baldi Ubaldis Perusini [...], in *Primum, Secundum & Tertium Cod. Lib. Com.* [...], Venetiis 1599 (reed.

stanowiska miały odąd obowiązywać wśród przedstawicieli różnych nurtów jurisprudencki europejskiej aż do XVIII w.⁵¹

Prawo kanoniczne Kościoła rzymskokatolickiego, nazywane niekiedy pierwszym nowożytnym systemem prawnym na Zachodzie, stało się punktem odniesienia dla rozwijających się systemów prawa świeckiego w późnym średniowieczu; obok tego oddziaływało prawo rzymskie, zwłaszcza w krajach podlegających procesowi jego recepcji⁵². W obu nurtach występowała niechęć wobec nieograniczonej retroakcji prawa stanowionego; oba też podzielały rzymskie rozwiązanie przyjęte w C. 1.14.7. Prawo kanoniczne umacniało przy tym autorytetem Kościoła twierdzenie o „nienaturalności” retroaktywnej mocy prawa stanowionego oraz promowało postulat niedopuszczalności co do zasady retroaktywności prawa stanowionego w tych prawach rodzimych, które w większym stopniu oparły się wpływowi *ius commune*⁵³. Osobnym czynnikiem wzmacniającym przekonanie

Commentaria Omnia von Baldus de Ubaldis, Vol. 5, Goldbach 2004), s. 68–68a; por. M.A. Benedetto, *Baldo degli Ubaldi* [w:] NDI Vol. 2, s. 204–205; A. Krauß, *Baldus de Ubaldis* [in:] *Deutsche und europäische Juristen...*, s. 40–43; K. Pennington, *Baldus de Ubaldis*, RIDC 1997, No. 35, s. 35–61. O wpływie tomizmu na Baldusa de Ubaldisa zob. W. Ullmann, 'Baldus' conception of law, „Law Quarterly Review” 1942, Vol. 58, s. 386–399; J. Canning, *The Political Thought of Baldus de Ubaldis*, Oxford 1987, zwłaszcza s. 154–156. O rozumieniu prawa naturalnego i jego korzeniach w tomizmie zob. np. J. Salij OP, *Prawo naturalne i prawo stanowione w ujęciu św. Tomasza z Akwinu*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 2017, t. 26, nr 2, s. 103–110, [http://archidiecezja.lodz.pl/ist/pdf/26\(2017-2\)-Jacek-Salij-Prawo-naturalne-i-prawa-stanowione-w-ujeci-u-Tomasza.pdf](http://archidiecezja.lodz.pl/ist/pdf/26(2017-2)-Jacek-Salij-Prawo-naturalne-i-prawa-stanowione-w-ujeci-u-Tomasza.pdf). Na przykład wzmiankowany Gracjan podzielał pogląd o wyższości prawa naturalnego nad prawem zwyczajowym i stanowionym, por. H.J. Berman, *Prawo i rewolucja...*, s. 176–180; W. Wołodkiewicz, *Lex retro non agit. un brocardo...*, s. 469.

⁵¹ Zestawienie innych autorów średniowiecznych i wczesnonowożytnych zob. Sebastiano Medici, *Tractatus de Legibus & Statutis*, Florentinae 1569, IV 35, 1, s. 479–488. Jako regułę prawa przyjmują ją też z bardziej wpływowych autorów Hugonis Donelli, *Opera Omnia. Commentarii de iure civili, cum notis Osualdi Hilligeri*, Vol. 1, Florentinae 1840, I 1.5, s. 27 czy np. *Johannis Brunnemanni jcti Commentarius in Codicem Justinianum...*, Lipsiae 1699, s. 60; por. też M. Avenarius, *Savignys Lehre...*, s. 21 i nn.

⁵² J. Berman, *Prawo i rewolucja...*, zwłaszcza s. 249–314 oraz 334–358. W najpełniejszym stopniu recepcja prawa rzymskiego nastąpiła w krajach niemieckich i dlatego bezpośrednie oddziaływanie głosowanego i komentowanego prawa justyniańskiego było tam najpełniejsze. I tam koncepcje rzymskie przeplatały się z pojęciami czerpanymi z tradycji prawa kanonicznego. Zestawienia przykładów rozwiązań intemporalnych w źródłach i praktyce niemieckiego prawa ziemskiego i miejskiego do XVIII w. zob. F. Affolter, *Geschichte...*, s. 164–247. Wpływ *ius commune* sięgał również prawa angielskiego; w innym kontekście zob. K. Pennington, *The Ius commune, Suretyship, and Magna carta*, RIDC 2000, No. 11, s. 255–274; tenże, *Sovereignty and Rights in Medieval and Early Modern Jurisprudence. Law and Norms without a State* [w:] *Roman Law as Formative of Modern Legal Systems. Studies in Honour of Wiesław Litewski*, Vol. 2, eds. J. Sondel, J. Reszczyński, P. Ścislicki, Kraków 2003, s. 25–36.

⁵³ Przykładowo na gruncie polskim, pomimo odrzucania prawa rzymskiego w prawie ziemskim (prawie stosowanym przez szlachtę), zakaz retroaktywności w prawie co do zasady traktowano jako naturalny, wyjątkowo dopuszczając od niego odstępstwa, i łączono go z kształtującą się stopniowo, intuicyjnie i kazuistycznie pojmowaną koncepcją „praw nabytych” (*ius quesitum*, zob. H. Grajewski, *Granice czasowe mocy obowiązującej norm dawnego prawa polskiego*, Łódź 1970, zwłaszcza s. 24, 36–54 i przykłady s. 55–119. Znaczenie prawa rzymskiego kwestionowano w prawie ziemskim, z niewielkimi wyjątkami w całym okresie przedrozbiorowym, zob. np. J. Sondel, *Ze studiów nad prawem rzymskim w Polsce w okresie oświecenia*, Kraków 1988, passim; M. Dyjakowska, *Crimen laesae maiestatis. Studium nad wpływami prawa rzymskiego w dawnej Polsce*, Lublin 2010, passim, z dalszą literaturą. Wobec prawa

o wyjątkowości retroakcji była rzymska literatura piękna, z przywoływanym wyżej Ciceronem na czele: warto pamiętać, że jego twórczość wchodziła do kanonu kształcenia co najmniej do XIX w.⁵⁴

Równocześnie na gruncie refleksji nad głosowanym i komentowanym późnorzymskim ustawodawstwem cesarskim pojawiła się koncepcja *ius quesitum* (*ius acquisitum*) (prawa nabytego), rozwijana od Jacobusa de Belviso (ur. ok. 1270, nauczający prawa w Sienie w latach 1297–1335)⁵⁵. Pojęcie to w średniowieczu odnoszono głównie do prawa publicznego (przy wyznaczaniu granic władzy państwowej) i dopiero w nowożytnym nurcie natury w XVII w. zaczęto je stosować w kontekście ochrony praw prywatnych jednostek⁵⁶. Jego ostateczne opracowanie teoretyczne nastąpiło w XVIII w., w pracach Chrystiana Wolffa (1679–1754), który przeciwstawił prawa nabyte (*iura quaesita*) prawom przyrodzonym (*iura cognata*)⁵⁷. Stanowiska doktryny kontynentalnej w aspekcie dopuszczalnej mocy wstecznej prawa stanowionego – zaczynając od cytowanej wyżej konstytucji cesarskiej z 440 r. (C. 1.14.7), a także odwołując się do przywołanego wcześniej frag-

francuskiego okresu przedrewolucyjnego zob. też P. Roubier, *Le droit transitoire...*, s. 51–68. Wybrane przykłady stosowania prymatu prawa nowego w ustawodawstwie średniowiecznym i nowożytnym podaje też M. Sośniak, *Konflikty...*, s. 38.

⁵⁴ Zob. T. Zieliński, *Cicero...*, s. 170–272, a z nowszych prac: G.A. Kennedy, *Cicero's oratorical...*, passim; D. Marsh, *Cicero in the Renaissance* [w:] *The Cambridge Companion to Cicero...*, s. 306–317; M. Fox, *Cicero during the Enlightenment* [w:] *The Cambridge Companion to Cicero...*, s. 318–336; N.P. Cole, *Nineteenth-century Cicero* [w:] *The Cambridge Companion to Cicero...*, s. 337–349; por. też P. Świąćicka, *Prawo rzymskie w okresie Renesansu i Baroku. Humanistyczny wymiar europejskiej kultury prawnej*, CPH 2012, t. 64, z. 1, s. 9–37. Ważną rolę odegrał też przywoływany wyżej Aulus Gellius, *Noctes Atticae* XVII 7, 1–3 – praca ta była bowiem szeroko znana w średniowieczu i wielokrotnie wydawana drukiem w czasach nowożytnych, zob. R. Marche [w:] Aulu-Gelle, *Les nuits attiques, Livres I–IV, texte établi et traduit par R. Marche*, Paris 1967, s. XLII–LXV (zwłaszcza s. LV–LVII o świadectwach znajomości pracy w antyku); L. Holford-Strevens, *Aulus Gellius...*, s. 333–353; zob. również tenże, *„Recht as een Palmen-Bohm’ and Other Facets of Gellius’ Medieval and Humanistic Reception* [w:] *The Worlds of Aulus Gellius*, eds. L. Holford-Strevens, A. Vardi, Oxford 2004, s. 249–281; M. Heath, *Gellius in the French Renaissance* [w:] *The Worlds...*, s. 282–317.

⁵⁵ Por. F. Affolter, *Geschichte...*, s. 249–264, 574; H. Lange, M. Kriechbaum, *Römischen Recht...*, s. 613–620 oraz biogram z zestawieniem jego dzieł i literaturą mu poświęconą, <http://www3.unisi.it/docentes/frame.html>.

⁵⁶ Historyczny rys rozwoju tej koncepcji w piśmiennictwie polskim dał B.P. Wróblewski, *Odpowiedzialność odszkodowawcza państwa za działania ustawodawcy*, Warszawa 2011, s. 18–23, 44–50, 52–55. O nurcie prawa natury i jego związkach z prawem rzymskim zob. wprowadzająco T. Giaro [w:] W. Dajczak, T. Giaro, F. Longchamps de Bérier, *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, Warszawa 2014², s. 104–106.

⁵⁷ Zwłaszcza w pracy *Jus naturae methodo scientifica pertractatum*, Francoforti et Lipsiae 1740, Vol. 1., pars I, cap. I, *de obligatione et iure hominum in genere*; por. F. Affolter, *Geschichte...*, s. 574 i nn. Według niego wcześniej już kanonista Fellinus Maria Sandeus (1444–1503), komentując średniowieczne ustawodawstwo papieskie, wysunął koncepcję dychotomiczną, przeciwstawiając *ius quesitum firmum* – *ius existens in spe non autem firmiter quesitum*, zob. tamże, s. 264–296, zwłaszcza s. 290 i nn., oraz wprowadzająco P. Roubier, *Le droit transitoire...*, s. 47 i nn.; G. Broggin, *La retroattività...*, s. 57; M. Avenarius, *Savignys Lehre...*, s. 22–24. Na temat filozofii Wolffa zob. poglądowo w piśmiennictwie polskim np. B. Paż, *O wielości metod w filozofii Wolffa*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Philosophica” 2012, nr 25, s. 17–58, z dalszą literaturą.

mentu pracy Ulpiana (D. 1.3.22) – zebrał w dysertacji doktorskiej Christian Hieronymus Mühlpfort (1658–1719)⁵⁸. Prezentowane przez niego poglądy nauki prawa i stanowiska, reprezentowane w ustawodawstwie i prawach będących w użyciu w XVII w., nie wnosiły nic nowego poza reguły wypracowane w tradycji rzymskiej, z drobnym uzupełnieniem, eksponujące wprowadzony dzięki kanonistyce „nienaturalny” charakter retroaktywności prawa stanowionego.

W świetle powyższych uwag widać wyraźnie, że sięgnięcie wprost do tradycji rzymskiej oraz europejskiej tradycji prawnej do XVIII w. pozwala umocnić pogląd, że ‘ustawa’ w rozumieniu art. 3 k.c. może oznaczać jedynie akt prawa stanowionego. W przypadku polskiego porządku prawnego są to tylko takie akty normatywne, które mają rangę ustawową oraz w ostateczności rozporządzenia wykonawcze do ustaw i nie podlegają temu przepisowi wzorce umowne. Nigdy bowiem w tradycji romanistycznej do XVIII w. nie brano pod uwagę stosowania dopuszczalności retroakcji w stosunku do innych rodzajów źródeł prawa niż prawo stanowione.

W aspekcie z kolei toczonych w świetle aktualnego polskiego porządku prawnego sporów na temat konstytucyjności art. 3 k.c. argument historyczny pozwala wskazać, że w europejskiej tradycji prawnej do XVIII w. przeważał pogląd o niezgodności retroaktywności z ogólnie rozumianą naturą prawa stanowionego. Biorąc zaś pod uwagę kluczowy dla tradycji romanistycznej fragment konstytucji cesarskiej z 440 r. i przechowany w C. 1.14.7, należy uznać, że art. 3 k.c. w części dotyczącej dopuszczalności retroakcji „wynikającej z celu ustawy” jest z nim wyraźnie sprzeczny. Wzmacnia to stanowisko tej części polskiej doktryny, która uznaje, iż art. 3 k.c. jest w tym zakresie niekonstytucyjny. Z oczywistych względów sięga ona do innego rodzaju uzasadnienia: sprzeczności z wymaganiami i standardami współczesnego państwa prawa⁵⁹.

⁵⁸ Jego krótką, liczącą 38 stron druku, rozprawę pt. *De Vi Legis In Praeteritum* odczytał w lipcu 1681 r. Mikołaj Lyncker (1643–1726), wybitny jurysta niemiecki, wieloletni rektora uniwersytetu w Jenie i stąd została ona wydana jako N.Chr. Von Lyncker, *Disputatio Inauguralis, De Vi Legis In Praeteritum. Occasione L. 7. C. de LL.*, Ienae 1681; por. F. Neef, *Lyncker, Nikolaus Christoph Freiherr von* [w:] *Neue Deutsche Biographie*, Berlin 1987, Bd. 15, s. 585–586 <http://www.deutsche-biographie.de/pnd117333425>(<http://www.deutsche-biographie.de/sfz55352.html>; <http://gedbas.genealogy.net/person/show/1062582682>). Szczegółowo omówił jej zawartość F. Affolter, *Geschichte...*, s. 296–314.

⁵⁹ Niektórzy autorzy traktują wprawdzie późne Imperium Romanum jako „państwo prawa” w rozumieniu nowożytnym, co jednak należy uznać za błędne, zob. Ch.F. Wetzler, *Rechtsstaat und Absolutismus: Überlegungen zur Verfassung des spätantiken Kaiserreichs anhand von CJ 1.14.8*, Berlin 1997, s. 200–210; T. Honoré, *Roman Law ad 200–400: From Cosmopolis to Rechtsstaat?* [w:] *Approaching Late Antiquity. The Transformation from Early to Late Empire*, eds. S. Swain, M. Edwards, Oxford 2004, s. 109–132; na temat przesłanek i sposobu realizacji koncepcji „państwa prawa” w okresie późnoantycznym por. też P. Kreutz, *Romidee und Rechtsbild in der Spätantike. Untersuchungen zur Ideen- und Mentalitätsgeschichte*, Berlin 2008, *passim*.

Jacek Wiewiorowski

**RULE OF ART. 3 OF THE POLISH CIVIL CODE
AGAINST RETROACTIVITY IN THE LIGHT
OF THE EUROPEAN LEGAL TRADITION**

Author discusses art. 3 of the Polish Civil Code („The law has no retroactive effect unless its wording or purpose provides otherwise”) in the light of rules banning retroactive legislation which functioned in the European legal tradition till 18th century. He describes the roots and development of the idea of limited retroactivity of legal enactments in Roman and Canon Law respectively, which source is C. 1.14.7 issued in 440 AD: „(...) It is certain that statutes and constitutions fix a rule only for future transactions, and cannot be applied to past acts, unless special provision was made concerning past time in regard to matters still pending.(...)”

Author deduces that the wording of art. 3 of the Polish Civil Code seems to be in accordance with the legal tradition concerning retroactivity only partly, underlining that the involvement of the term „purpose” [of the law] contradicts it, which is in favor of opinions presented in Polish jurisprudence on the unconstitutionality of the above mentioned provision in this regard.